

กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ:
กรณีศึกษาผู้จาริกแสวงบุญ ณ สี่เวชนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล
THE DEVELOPMENT PROCESS OF BUDDHIST ETHICAL BEHAVIOR: A CASE
STUDY OF THAI BUDDHIST PILGRIMS AT THE FOUR HOLY SITES OF
BUDDHISM IN INDIA AND NEPAL

เอื้ออารีย์ วยวัฒน์^๑

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์คือ (๑) เพื่อศึกษาแนวความคิดการจาริกแสวงบุญตามหลักศาสนา และการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในพุทธศาสนาและศาสตร์สมัยใหม่ (๒) เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของผู้จาริกแสวงบุญ ณ สี่เวชนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล (๓) เพื่อเสนอรูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ

ผลการศึกษา พบว่า รูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ ตามโมเดล ชิปปา (CIPPA Model) มีปัจจัยนำเข้า คือ ปัจจัยภายใน (Construct) และปัจจัยภายนอก (Interaction) ของตัวบุคคล ปัจจัยภายนอกหรือปรโตโฆสะ เช่น วิทยากร สถานที่ ที่ดี ช่วยให้บุคคลเกิดศรัทธาต่อหลักธรรมคำสอนของศาสนา ซึ่งกระตุ้นต่อปัจจัยภายใน คือโยนิโสมนสิการ ที่บุคคลพิจารณาแล้วเกิดสัมมาทิฐิ ส่วนกระบวนการเรียนรู้เพื่อเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ได้แก่ กิจกรรมตามศาสนพิธี ที่ทุกคนต้องร่วมปฏิบัติเอง (Physical Participation) อย่างสอดคล้องกับหลักบุญกิริยาวัตถุ หลักไตรสิกขา และอริยมรรคมีองค์ ๘ โดยสามารถวัดการพัฒนาพฤติกรรมได้ตามหลักภavana ๔ ซึ่งแบ่งเป็นด้าน กาย ศิล จิต ปัญญา (Process Learning) เมื่อบุคคลตรวจสอบตนเองใน ๔ ด้านและพัฒนาได้ถูกต้องตรงทางย่อมเป็นประโยชน์อย่างยิ่งทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่นในสังคม (Application)

คำสำคัญ: การจาริกแสวงบุญตามหลักศาสนา, สี่เวชนียสถาน ๔ ตำบล, พฤติกรรมเชิงจริยธรรม, กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม, รูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม

^๑ นิสิตปริญญาเอก หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Abstract

This paper is to explore the following research objectives: (1) To study the idea of religious pilgrimages and development of ethical behaviors in Buddhism and in modern sciences. (2) To study the process of ethical behavior development of the pilgrims at the Four Holy Sites of Buddhism in India and Nepal. (3) To present a model of ethical behavior development for Buddhists.

The study has shown that the model of ethical behavior development for the Buddhists, based on CIPPA Model, is of the inputs that are the internal factors (Construct) and the external factors (Interaction) of the individual pilgrims. The external factors (external voices and opinions) such as good pilgrimage guides and location can induce the persons to have faith in the religious doctrine, which in turn can influence the internal factors (internal reasoning and critical reflection) which causes the individual pilgrim to reach the "Right View Discourse" (Sammaditthi). The learning process factors that drive behavioral changes are the religious rituals in which the Buddhists can actively participate (Physical Participation) and which are in line with the Bases of Meritorious Action, the Three Studies, or the Noble Eightfold Path, and that can measure the development of ethical behaviors through the Four Aspects of Self-Development, which are physical, moral, spiritual and wisdom development (Process Learning). An individual, who can have introspection in the four aspects and learn to develop correct behaviors, will be beneficial both to oneself and to others in the societies (Application).

Keywords: Religious Pilgrimages. The Four Holy Sites of Buddhism. Ethical Behavior. Self-development.

๑. บทนำ

สภาพสังคมในช่วงหลายปีที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว การพัฒนาและความเจริญทางวัตถุ นิยมเข้ามาครอบงำการใช้ชีวิตประจำวันของเรามากขึ้น ทุกคนต้องการที่จะสนองความต้องการให้กับตนเอง ทำให้ผู้คนแก่งแย่งแข่งขันกันและแสวงหาประโยชน์ส่วนตนมากขึ้น ส่งผลให้คนขาดความละอายและเกรงกลัวต่อบาป ศีลธรรมอันดีงามหมดไป ก่อให้เกิดปัญหาสังคมตามมามากมาย ซึ่งหากพิจารณาตามหลักความจริงแล้วพบได้ว่าสาเหตุของปัญหาทั้งปวงก็คือ การที่มนุษย์ดำเนินชีวิตโดยละเมิดหลักจริยธรรมขั้นพื้นฐาน แนวทางหนึ่งที่จะสามารถแก้ไขและป้องกันปัญหาต่างๆ ดังกล่าวได้ คือ การพัฒนาจริยธรรมให้ฝังลึกค่านิยมอยู่ในลักษณะนิสัยและจิตใจของบุคคล เพื่อให้บุคคลละอายใจต่อการทำสิ่งที่ไม่ถูกต้อง หันมาประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้องดีงาม มีจริยธรรมตามมาตรฐานที่สังคมยอมรับและต้องการมากขึ้น

การพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมนั้น จะเห็นได้ว่า จริยธรรมมีรากฐานมาจากศาสนา ดังที่แซนเดน (Vander Zanden, James, W.) กล่าวว่า จริยธรรมเป็นมุมมองและคุณค่าที่เกิดขึ้นโดยวิธีใช้แนวทางของศาสนาและสามารถส่งผลต่อพฤติกรรมของบุคคล^๒ และกิจกรรมหนึ่งที่ปรากฏในทุก

ศาสนาสากลของโลก คือ การเดินทางจาริกแสวงบุญ แม้จะมีรายละเอียดในการจาริกแสวงบุญที่แตกต่างกันไป แต่การจาริกแสวงบุญในทุกศาสนาก็เป็นไปด้วยความศรัทธาและส่งเสริมการประพฤติปฏิบัติที่ดีงามตามหลักศาสนาของตน ในส่วนของพระพุทธศาสนากิจกรรมหนึ่งที่เกิดเนื่องมาจากพระพุทธพจน์ที่แสดงสถานที่ที่ควรระลึกถึงพระพุทธเจ้า คือ การจาริกแสวงบุญหรือการจาริกไปเพื่อเคารพบูชาสังเวชนียสถาน จากการที่พระอานนท์ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า เมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วผู้มีศรัทธาควรไปยัง ณ สถานที่ใด เพื่อให้เกิดความเจริญใจด้วยศรัทธาเสมือนหนึ่งเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ พระองค์จึงทรงตรัสว่า “สถานที่ที่ควรไปเพื่อยังให้เกิดความชุ่มชื้นเบิกบาน เจริญใจ และสังเวชใจ คือ (๑) สถานที่ประสูติ (๒) สถานที่ตรัสรู้ (๓) สถานที่ทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยม (๔) สถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน ขนเหล่าใดเหล่าหนึ่งจาริกไปยังเจดีย์ จักมีจิตเลื่อมใสตายไป ขนเหล่านั้นทั้งหมดหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์”^๓ หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน พุทธศาสนิกชนผู้ศรัทธาทั้งหลายก็ได้เดินทางมานมัสการสถานที่สำคัญเหล่านี้ แม้จะถูกทิ้งร้างไปเมื่อครั้งพระพุทธศาสนาเสื่อมจากอินเดีย แต่ต่อมาได้มีการบูรณะซ่อมแซมและเริ่มมีชาวพุทธทุกนิกายจากทั่วโลกนิยมมานมัสการสังเวชนียสถานและสถานที่สำคัญในพระพุทธศาสนาในดินแดนพุทธภูมิมากขึ้น

^๒ Dewey, J. **Experience and education**, (New York: Macmillan Publishing Company, 1963), p.31.

^๓ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๒/๑๕๐.

จนถึงปัจจุบัน พุทธศาสนิกชนชาวไทย ก็เช่นเดียวกัน มีผู้ที่ได้จาริกแสวงบุญ ณ สังฆนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล แล้วได้เกิดมุมมองแนวคิดในทางสัมมาปฏิบัติ มีความตั้งใจบำเพ็ญประโยชน์เพื่อตนเองและผู้อื่นขึ้นมากมาย ส่งผลต่อชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีงามของทั้งตนเองและสังคม

การที่บุคคลมีการปรับเปลี่ยนแนวคิดทัศนคติ มุมมองในการดำเนินชีวิตและสามารถเปลี่ยนพฤติกรรมไปในทางที่ดีหลังจากที่ได้ไปจาริกแสวงบุญ เป็นด้วยกระบวนการกิจกรรม สภาพแวดล้อมต่างๆ ที่ช่วยเสริมสร้างความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาให้มั่นคงหนักแน่นยิ่งขึ้น การได้ไหว้พระสวดมนต์ เจริญสติภาวนา ปฏิบัติบูชาคุณพระรัตนตรัย ถือเป็น การประพฤติปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นการพัฒนาตนเองที่ครบองค์รวมทั้งทางด้านร่างกาย สังคม จิตใจ และปัญญา ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ว่า ชีวิตที่เป็นอยู่ดี ด้วยมีการศึกษาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔ คือ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา^๔ และนิยมใช้หลักภาวนา ๔ เพื่อวัดหรือแสดงผลของกระบวนการฝึกศึกษาตามหลักไตรสิกขา^๕ ซึ่งสอดคล้องกับ

แนวคิดสุขภาวะองค์รวมที่องค์การอนามัยโลกได้นิยามไว้ว่า สุขภาพ หมายถึงสุขภาวะที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย จิตใจ สังคม และปัญญา^๖ การส่งเสริมชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี จึงสะท้อนได้ด้วยการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมทั้ง ๔ ด้านนี้อย่างเกื้อหนุนเชื่อมโยงกัน

การวิจัยครั้งนี้จึงมุ่งศึกษากระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ ด้วยองค์ประกอบพฤติกรรม ๔ ด้าน คือ กาย จิตใจ สังคม และปัญญา ตามหลักภาวนา ๔ และหลักสุขภาวะองค์รวม อันเป็นตัวชี้วัดเป้าหมายทั้งทางโลกและทางธรรม โดยใช้กรณีศึกษาผู้จาริกแสวงบุญ ณ สังฆนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล ซึ่งเป็นการจาริกแสวงบุญ ณ สถานที่ที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้ให้พุทธศาสนิกชนได้ระลึกถึงดังปรากฏในพระไตรปิฎก มหาปรินิพพานสูตร และเป็นต้นแบบแนวทางในการส่งเสริมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธให้มีคุณภาพ มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีงามอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุขต่อไป

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดการจาริกแสวงบุญตามหลักศาสนาและการพัฒนา

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับเติม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (นนทบุรี: โรงพิมพ์พิมพ์เพิ่มทรัพย์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖๘ - ๓๗๒

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙,

(กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๗๒

^๖ ราชกิจจานุเบกษา, **พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๕๐**, สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา, (๑๙ มีนาคม ๒๕๕๐), หน้า ๑

พฤติกรรมเชิงจริยธรรมในพระพุทธศาสนา และศาสตร์สมัยใหม่

๒.๒ เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนา พฤติกรรมเชิงจริยธรรมของผู้จาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล

๒.๓ เพื่อเสนอรูปแบบการพัฒนา พฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

๓.๑ ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากร คือ พุทธศาสนิกชนชาวไทยที่เดินทางไปจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล กลุ่มตัวอย่างแบ่งเป็น ๓ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่ ๑ กลุ่มตัวอย่างในงานวิจัยเชิงกึ่งทดลองคือผู้จาริกแสวงบุญจำนวน ๔๐ ท่าน กลุ่มที่ ๒ ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant) สำหรับการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ แบ่งเป็น กลุ่มผู้เชี่ยวชาญด้านพฤติกรรมศาสตร์ จำนวน ๓ ท่าน พระวิทยากรนำจาริกแสวงบุญ จำนวน ๓ ท่าน ผู้มีประสบการณ์จาริกแสวงบุญมากกว่า ๕ ครั้ง จำนวน ๓ ท่าน และกลุ่มผู้จาริกแสวงบุญตัวอย่างจำนวน ๑๐ ท่าน กลุ่มที่ ๓ เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจาริกแสวงบุญและการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม สำหรับการสนทนากลุ่ม (Focus Group) จำนวน ๗ ท่าน

๓.๒ เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

ประกอบด้วย แบบสัมภาษณ์ชนิดกึ่งโครงสร้าง แบบสังเกตพฤติกรรมแบบมีส่วนร่วม และแบบสอบถามพฤติกรรมเชิงจริยธรรมซึ่งเป็นคำถามปลายปิดชนิดมาตราส่วนประเมินค่า (Rating Scale) ๕ ระดับ

ตั้งแต่ ๑ ถึง ๕ คือ ไม่จริงที่สุด ค่อนข้างไม่จริงปานกลาง ค่อนข้างจริง และจริงที่สุดตามลำดับ ผ่านการตรวจสอบค่าความเที่ยงตรงเชิงเนื้อหา (Content Validity) รายข้อด้วยการวัดค่าดัชนีความสอดคล้อง (Index of Item Consistency: IC) หลังจากการ Tryout จำนวน ๓๐ ชุด แล้ววิเคราะห์ความเที่ยงตรงเชิงโครงสร้าง (Construct Validity) รายข้อ โดยการวิเคราะห์ค่า Item-Total Correlation เลือกข้อคำถามที่มีค่า Item-Total Correlation มากกว่าหรือเท่ากับ ๐.๒๐ ไปใช้งาน และตรวจสอบค่าความเชื่อมั่นของแบบสอบถาม (Reliability) ด้วยค่าสัมประสิทธิ์แอลฟาของครอนบัค พบว่า ค่าสัมประสิทธิ์แอลฟาของครอนบัค ของแบบสอบถามพฤติกรรมเชิงจริยธรรม เท่ากับ .๘๙๕

๓.๓ การเก็บรวบรวมข้อมูล

งานวิจัยนี้ใช้การเก็บข้อมูลจากเอกสารเป็นเบื้องต้น หลังจากนั้นทำการเก็บข้อมูลภาคสนามด้วยแบบประเมินพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของผู้จาริกแสวงบุญก่อนและหลังการจาริกแสวงบุญ การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลหลัก และการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจาริกแสวงบุญและการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม

๓.๔ การวิเคราะห์ข้อมูล

๓.๔.๑ การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ

๑) วิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานของกลุ่มตัวอย่างผู้จาริกแสวงบุญ โดยใช้สถิติ การแจกแจงความถี่ (Frequency) การหาค่าร้อยละ

(Percentage) ค่าเฉลี่ย (Mean) และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation)

๒) วิเคราะห์เปรียบเทียบพฤติกรรมเชิงจริยธรรมก่อนและหลังการจาริกแสวงบุญระหว่างผู้จาริกแสวงบุญคณะที่เน้นการปฏิบัติบูชากับคณะที่เน้นการสักการะนมัสการด้วยคำสวด t-test

๓.๔.๒ การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

วิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) จากเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และจากผลการสำรวจภาคสนาม แล้วนำมาบูรณาการเป็นรูปแบบกระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ โดยมีการจาริกแสวงบุญสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล เป็นต้นแบบ ซึ่งผู้วิจัยจะนำข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์ด้วยวิธีการวิเคราะห์ข้อมูลแบบสร้างข้อสรุป และนำเสนอเป็นแผนภาพพร้อมข้อความบรรยาย

๔. ผลการวิจัย

จากการศึกษาเอกสาร สัมภาษณ์ สันทนากลุ่ม สังเกตและทดลองตามระเบียบวิธีวิจัยที่กำหนดไว้ สามารถสรุปผลการวิจัยโดยลำดับตามวัตถุประสงค์การวิจัยได้ดังนี้

๔.๑ การจาริกแสวงบุญตามหลักศาสนาและการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม

จากการศึกษาพบว่า การจาริกแสวงบุญของศาสนิกชนศาสนาต่างๆ มีความแตกต่างกันในด้านสถานที่ทัศนคติความเชื่อและวิธีปฏิบัติในการจาริกแสวงบุญ แต่สิ่งที่เหมือนกันสำหรับการจาริกแสวงบุญในทุก

ศาสนา คือ มีจุดเริ่มต้นจากการที่ศาสนิกชนมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระศาสนาและคำสอนที่เป็นหลักปฏิบัติของศาสนาของตน จึงมีความปรารถนาที่จะแสดงออกซึ่งความเคารพและระลึกนึกถึงพระคุณด้วยการเดินทางไปสู่สถานที่ศักดิ์สิทธิ์อันเป็นสัญลักษณ์หรือตัวแทนของพระองค์เพื่อการบำเพ็ญความดีตามหลักความเชื่อของศาสนาและความศรัทธาของตน

สถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ของแต่ละศาสนาเป็นจุดมุ่งหมายร่วมของศาสนิกชน เมื่อศาสนิกชนผู้ศรัทธาได้เดินทางมาประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อของตนเองยังสถานที่ดังกล่าวเป็นจำนวนมาก สถานที่นั้นย่อมมีบรรยากาศที่อบอวลด้วยความศรัทธาความเคารพนับถือในศาสนาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของตน และย่อมมีอิทธิพลต่อกายัศรัทธาความเชื่อให้หนักแน่นมั่นคงฝังลึกมากขึ้นด้วยการรับรู้ในบรรยากาศสถานที่นั้น การส่งผ่านความรู้สึกจากอิทธิพลกลุ่ม และความปลอบปล้ำยินดีภายในใจของตน เป็นสิ่งช่วยให้ศาสนิกชนเปิดใจยอมรับที่จะเรียนรู้ตามคำสอนของศาสนาและยินยอมพร้อมใจที่จะปฏิบัติตามคำสอนประพฤติในสิ่งดีให้มากขึ้นในการดำรงชีวิตต่อไปจากศรัทธาความเชื่อที่ยังลึกตั้งมั่นปราศจากข้อสงสัยในการกระทำดีตามหลักศาสนาของตน

ส่วนการทำกิจกรรมที่แสดงออกถึงความศรัทธาจงรักภักดีนั้นถึงจะมีความหลากหลายและแตกต่างกันตามศาสนพิธี เช่น การสวดมนต์ การทำพิธีบูชาต่างๆ ในทางพระพุทธศาสนาก็คือพุทธพิธีโดยแบ่งเป็นการถวายอามิสบูชาและการปฏิบัติบูชา การทำกิจกรรมต่างๆ ดังกล่าวนี้อถือว่าเป็นการ

บำเพ็ญความดี ตามหลักศาสนาของตน เป็นการขัดเกลากอบรมตนเองทั้งในส่วนพฤติกรรมภายใน ได้แก่ เรื่องของจิตใจ ความรู้สึกนึกคิด เช่น การแสดงความบริสุทธิ์ใจยอมรับต่อสิ่งที่ทำผิดพลาดในอดีตแล้วมีความตั้งใจอย่างแน่วแน่ต่อหน้าสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ว่าจะเว้นจากการทำบาปทำแต่ความดีของศาสนาคริสต์^๗ หรือขัดเกลากอบรมตนเองด้วยการแสดงออกผ่านทางพฤติกรรมภายนอก เช่น ศาสนิกชนของศาสนาอิสลามเมื่อกลับจากทำพิธีฮัจญ์แล้วจะต้องตั้งตนเป็นผู้มีความประพฤติที่ดีงามสามารถเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ศาสนิกชนทั่วไปได้^๘ หรือพุทธศาสนิกชนที่เมื่อกลับจากการจาริกแสวงบุญแล้วได้ระลึกถึงธรรมสังเวช นำข้อคิดมาเตือนสติตนเอง พร้อมมีพลังและความหนักแน่นมั่นคงในการที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เช่น หลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือ หลัก ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นต้น

๔.๒ กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของผู้จาริกแสวงบุญ ณ สังฆนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล

^๗ ทักไนย์ คมกฤษ, **การจาริกแสวงบุญ**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.catholic.or.th/main/links-catholic/ปีศักดิ์สิทธิ์แห่งเมตตาธรรม/2045-การจาริกแสวงบุญ> [๐๙ ธันวาคม ๒๕๕๘].

^๘ มาหะมะ อาบู, “การเดินทางในทัศนะอิสลาม”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต** (สาขาวิชาอิสลามศึกษา: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๒๐.

๔.๒.๑ กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของผู้จาริกแสวงบุญ

กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม เป็นลำดับขั้นและวิธีการในการพัฒนาพฤติกรรมจริยธรรมของผู้จาริกแสวงบุญโดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ที่ได้จากการทำกิจกรรมขณะจาริกแสวงบุญ ณ สังฆนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล ซึ่งแบ่งออกเป็นกิจกรรมภาคปริยัติ เช่น การบรรยายให้ความรู้ด้านวิชาการ พุทธประวัติ และหลักธรรมคำสอนที่เกี่ยวข้องกับสังฆนียสถาน เป็นต้น และกิจกรรมภาคปฏิบัติตามพุทธพิธี เช่น การถวายความเคารพด้วยอามิสบูชาและการถวายความเคารพด้วยปฏิบัติบูชา เป็นต้น (๒) ประสพการณ์จากการได้สัมผัสบรรยากาศของสังฆนียสถาน ๔ และพุทธสถานอื่นๆ รวมถึงการได้สัมผัสบรรยากาศของสังคมและสิ่งแวดล้อมในประเทศอินเดีย-เนปาล (๓) ประสพการณ์ที่ได้รับจากกัลยาณมิตรผู้ร่วมทาง ได้แก่ หัวหน้าคณะทัวร์ พระวิทยากรผู้บรรยายธรรม และผู้จาริกแสวงบุญด้วยตัวเอง

๔.๒.๒ ผลจากการวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลจากการวิจัยเชิงคุณภาพพบว่า ประสพการณ์ที่ได้รับจากการจาริกแสวงบุญ ทั้งจากการร่วมกิจกรรมตามพุทธพิธี การได้สัมผัสสังฆนียสถานและสภาพแวดล้อมประเทศอินเดีย-เนปาล รวมถึงประสพการณ์จากกัลยาณมิตรทั้งพระวิทยากรและผู้ร่วมแสวงบุญ ช่วยพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมได้ ส่วนจะได้มากน้อยเช่นไรขึ้นอยู่กับ การเตรียมตัวของผู้จาริกแสวงบุญ ความตั้งใจในการร่วมกิจกรรม และความเป็นกัลยาณมิตรของวิทยากรและผู้ร่วมคณะ สามารถวัดผล

การพัฒนาได้ตามหลักภาวนา ๔ ได้แก่ การพัฒนาด้านกาย ศิล(สังคม) จิต และปัญญา^๕ แสดงเป็นพฤติกรรมเชิงจริยธรรม คือ ความประพฤติของบุคคลที่ได้รับการอบรมตนเองตามหลักพระพุทธศาสนาดีแล้ว แบ่งออกเป็นพฤติกรรมภายนอก เป็นการแสดงออกทางกาย วาจา ด้วยความสำรวมระวัง เป็นอยู่อย่างมีสติ กินอยู่แบบพอเพียง งดเว้นจากการทำบาปทั้งปวงประพฤติตนเป็นประโยชน์ต่อสังคม และพฤติกรรมภายใน คือ จิตที่มีสมาธิ ผ่องใส ประกอบด้วยปัญญาสำหรับคิดใคร่ครวญตามหลักความจริงและน้อมไปทางกุศล

๔.๒.๓ ผลจากการวิจัยเชิงปริมาณ

ประสบการณ์จากการจาริกแสวงบุญที่กระตุ้นให้เกิดการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม เรียงตามลำดับจากมากที่สุดไปหาน้อยที่สุดได้ดังนี้

๑) ประสบการณ์ด้านการสัมผัสบรรยากาศสังเวชนียสถาน ๔ และพุทธสถานอื่นๆ กระตุ้นให้เกิดการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในระดับมากที่สุด คะแนนเฉลี่ย ๔.๖๐ คะแนน

๒) ประสบการณ์ด้านการปฏิบัติบูชาและด้านอามิสบูชา กระตุ้นให้เกิดการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในระดับมาก คะแนนเฉลี่ย ๔.๔๐ คะแนน และ ๔.๓๕ คะแนนตามลำดับ

๓) ประสบการณ์ด้านความเป็นกัลยาณมิตรของผู้ร่วมเดินทางกระตุ้นให้เกิดการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในระดับมาก คะแนนเฉลี่ย ๔.๒๖ คะแนน

๔) ประสบการณ์ด้านสังคมและสภาพแวดล้อมของประเทศอินเดียกระตุ้นให้เกิดการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในระดับมาก คะแนนเฉลี่ย ๔.๑๗ คะแนน

เปรียบเทียบพฤติกรรมเชิงจริยธรรมก่อนและหลังการจาริกแสวงบุญของผู้จาริกแสวงบุญ

๑) ผู้จาริกแสวงบุญทั้งสองคณะมีพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในภาพรวมอยู่ในระดับมาก ทั้งก่อนและหลังการจาริกแสวงบุญ เมื่อพิจารณาในแต่ละด้าน คือ ด้านกาย ศิล จิต และปัญญา พบว่า ผู้จาริกแสวงบุญ มีพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในทุกด้านทั้งก่อนและหลังการจาริกแสวงบุญอยู่ในระดับมากเช่นเดียวกัน

๒) ผู้จาริกแสวงบุญคณะที่เน้นการปฏิบัติบูชาสังเวชนียสถานมีพฤติกรรมเชิงจริยธรรมหลังการจาริกแสวงบุญสูงกว่าก่อนการจาริกแสวงบุญ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ .๐๕ ส่วนผู้จาริกแสวงบุญคณะที่เน้นการสักการะนมัสการสังเวชนียสถานมีพฤติกรรมเชิงจริยธรรมก่อนและหลังการจาริกแสวงบุญแตกต่างกันอย่างไม่มีนัยสำคัญทางสถิติ

๓) หลังการจาริกแสวงบุญ ผู้จาริกแสวงบุญคณะที่เน้นการปฏิบัติบูชาสังเวชนียสถานมีพฤติกรรมเชิงจริยธรรมสูงกว่าคณะที่เน้นการสักการะนมัสการสังเวชนียสถานอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต).

พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๗๒

๔.๓ รูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ

รูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ สามารถอธิบายได้โดยอิงอาศัยรูปแบบกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาโดยมีผู้เรียนรู้เป็นจุดศูนย์กลางตามโมเดลชิปปา (CIPPA Model)^{๑๐} ของทัศนา แคมมณี โดยอธิบายองค์ประกอบแสดงตามภาพที่ ๑ ได้ดังนี้

(๑) ปัจจัยนำเข้า (Input) ได้แก่ (๑.๑) ปัจจัยภายนอกและ (๑.๒) ปัจจัยภายในของตัวบุคคล โดยที่ปัจจัยภายนอกหรือปรโตโฆสะ (Interaction) เช่น วิทยากร ผู้อำนวยความสะดวก และสถานที่ สภาพแวดล้อมที่ดี รวมถึงผู้ร่วมคณะที่เกื้อกูลกัน ย่อมเสริมสร้างให้บุคคลเกิดศรัทธาต่อหลักธรรมคำสอนของศาสนา ส่งผลกระตุ้นต่อปัจจัยภายใน ให้เกิดโยนิโสมนสิการ คือช่วยให้บุคคลพิจารณาเรียนรู้ภายในตน (Construct) จึงเกิด (๑.๓) สัมมาทิฏฐิ ส่งผลต่อพฤติกรรมของบุคคล

(๒) การขับเคลื่อนกระบวนการเรียนรู้ (Process) เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมนั้น ในภาค(๒.๑) การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติด้วยตนเอง (Physical Participation) นั้น ก็คือ กิจกรรมตามศาสนพิธี แบ่งเป็น (๒.๑.๑) ภาคปริยัติ ได้แก่ (ก)

การให้ความรู้เกี่ยวกับพุทธธรรม พุทธประวัติ จากวิทยากร รวมถึง (ข) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันระหว่างเพื่อนร่วมทาง ซึ่งส่งเสริมให้บุคคลได้เพิ่มพูนความรู้และสติปัญญาโดยตรง (๒.๑.๒) ภาคปฏิบัติ ได้แก่ (ก) การถวายอามิสบูชา เช่น ดอกไม้ ธูปเทียน ทอง ผ้าห่มพระพุทธรูป สลุปเจดีย์ เป็นต้น รวมถึงการถวายปัจจัย ทอดผ้าป่า ร่วมทำบุญ ทำทานต่างๆ เป็นกุศโลบายน้อมนำให้บุคคลมีจิตใจสงบระงับตั้งมั่น บำเพ็ญทานบารมี อธิฐานบารมี เป็นเบื้องต้นจนเต็มรอบ ก่อหนุนการเจริญทางธรรมยิ่งขึ้นไป (ข) การปฏิบัติบูชา อันมีการสวดมนต์ ไหว้พระ เวียนเทียน นั่งสมาธิ เจริญภาวนา เป็นโอกาสให้บุคคลได้ฝึกปฏิบัติและเรียนรู้ไปปรับใช้ในชีวิตประจำวันหรือตามโอกาสอันเหมาะสม และ (๒.๑.๓) การสัมผัสสถานที่จริง ซึ่งได้แก่ (ก) การได้ไปถึงพุทธสถาน ได้ไปเห็นได้สัมผัสด้วยตนเอง รวมถึง (ข) การสัมผัสสภาพแวดล้อมใกล้เคียง เป็นโอกาสให้ชาวพุทธได้พบเห็นสิ่งต่างๆตามความเป็นจริงด้วยตนเอง ซึ่งเป็นสิ่งเร้าสำคัญที่จะกระตุ้นให้บุคคลเกิดการเรียนรู้และปรับเปลี่ยนพฤติกรรม

ซึ่งการมีส่วนร่วมในการปฏิบัติด้วยตนเอง (Physical Participation) นั้น ดำเนินไปอย่างสอดคล้องกับ(๒.๒) หลักกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาพฤติกรรม (Process Learning) ที่สามารถอธิบายได้ด้วยหลักการทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ (ก) หลักบุญกิริยาวัตถุ คือ ทาน ศีล ภาวนา (ข) หลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา (ค) หลักอริยมรรคมีองค์แปด คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน ทัศนา แคมมณี.

ศาสตราจารย์ ดร. อังค์ความรู้เพื่อการจัดการกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ และหลักทฤษฎีสัมัยใหม่ ได้แก่ (ง) หลักการเรียนรู้ของบลูม (Bloom)^{๑๑} คือ พุทธพิสัย (Cognitive) จิตพิสัย (Affective) และทักษะพิสัย (Psychomotor)

(๓) การวัดผลการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม (Output) สามารถวัดได้ตามเป้าหมายหลักของการใช้ชีวิต ซึ่งในทางพระพุทธศาสนา คือ (๓.๑) หลักภavana ๔ ซึ่งแบ่งเป็นด้าน กาย ศิล จิต ปัญญา ส่วนทางทฤษฎีสัมัยใหม่ ได้แก่ (๓.๒) หลักสุขภาวะองค์รวม คือ สุขภาวะทางกาย (Physical Wellness) สุขภาวะทางสังคม (Social Wellness) สุขภาวะทางอารมณ์ (Psychological Wellness) สุขภาวะทางปัญญา (Intelligent Wellness) อธิบายตามกระบวนการได้ว่า

(ก) ทางด้านกาย การที่บุคคลได้มีส่วนร่วมปฏิบัติด้วยตนเองในการจาริกแสวงบุญ มีการทำทาน ได้พบประสบการณ์ในใหม่ๆ ทำให้มีการสำรวจระวางตนเองมากขึ้น เช่น ระมัดระวังเรื่องการสนทนากับเพื่อนใหม่ ระวางอาหารการกินในต่างถิ่น เป็นต้น เป็นการเจริญด้านทานในหลักบุญกิริยาวัตถุ เจริญศีลในแง่อินทริยสังวรศีลและปัจจัยปฏิบัติเสวนาศีลในหลักไตรสิกขา เจริญสัมมาวาจาเป็นต้นใน

หลักอริยมรรคมืองค์แปด และพัฒนามิตีด้านทักษะพิสัยตามทฤษฎีของบลูม

(ข) ทางด้านศีล การจาริกแสวงบุญตามหลักศาสนา โดยปกติจะมีการอาราธนาศีลเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ผู้จาริกแสวงบุญได้ปฏิบัติรักษา ซึ่งเป็นการเจริญด้านศีลในหลักบุญกิริยาวัตถุและหลักไตรสิกขา เจริญสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะในหลักอริยมรรคมืองค์แปด และพัฒนามิตีด้านทักษะพิสัยตามทฤษฎีของบลูม

(ค) ทางด้านจิต การสวดมนต์ เจริญจิตภavana เป็นการเจริญด้านภavanaในหลักบุญกิริยาวัตถุ เจริญด้านสมาธิในหลักไตรสิกขา เจริญสัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิในหลักอริยมรรคมืองค์แปด พัฒนามิตีด้านจิตพิสัยตามทฤษฎีของบลูม

(ง) ทางด้านปัญญา การได้รับฟังวิทยากรอธิบายพุทธธรรม พุทธประวัติ ณ สถานที่จริง ประกอบกับโอกาสในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้ร่วมเดินทาง แล้วนำสิ่งที่ได้ยินได้พบเห็นมาพิจารณาระลึกน้อมใส่ตน เป็นการเจริญ(ปัญญา)ภavanaในหลักบุญกิริยาวัตถุ เจริญปัญญาในหลักไตรสิกขา เจริญสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะในอริยมรรคมืองค์แปด และพัฒนามิตีด้านพุทธพิสัยตามทฤษฎีของบลูม

(๔) ผลประโยชน์จากการนำไปใช้ (Application) เมื่อบุคคลตรวจสอบตนเองตามเป้าหมาย ๔ ด้านคือ กาย ศิล จิต ปัญญา และเรียนรู้พัฒนาพฤติกรรมได้ถูกต้องตรงทาง ย่อมเป็นประโยชน์อย่างยิ่งทั้ง (ก) ประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) (ข) ประโยชน์แก่ผู้อื่น (ปรัตถะ) คือ และ (ค) ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อภยัตถะ) กล่าวคือ การเดินทางจาริกแสวง

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน Bloom, B.S. Engelhart, M., Furst, E., Hill, W., & Krathwohl, D., **Taxonomy of Educational Objective: The classification of Educational Goals, Handbook I: Cognitive Domain.** (New York: Long Man Green, 1956).

บุญด้วยตนเอง ทำให้ได้ออกกำลังกายในการเดินทางเยี่ยมชมพุทธสถาน ออกกำลังกายในการเจริญศรัทธา เกิดปีติสมาธิได้โดยง่าย ส่งผลให้ผู้จาริกแสวงบุญมีสุขภาพที่ดี มีจิตใจร่าเริงเบิกบาน ตั้งมั่นในศีลในธรรม มีหลักในการดูแลรักษาร่างกายจิตใจตนเองได้อย่างถูกต้องตรงทาง และสามารถนำมาถ่ายทอดบอกกล่าวเป็นประโยชน์กับผู้อื่นได้ต่อไป อีกทั้งกิจกรรมต่างๆ ที่ได้กระทำนับเป็นประโยชน์ทั้งสองฝ่ายได้อย่างยิ่ง เช่น เมื่อทำบุญให้ทานทำให้สละกิเลสในใจได้ตัวเรา และเป็นประโยชน์แก่ผู้ได้รับทานนั้นๆ แม้กระทั่งการที่มีคนไปจาริกแสวงบุญยังพุทธสถานต่างๆ ก็นับเป็นการประกาศเผยแผ่พุทธศาสนาออกไปให้ผู้คนที่ยังไม่ทราบได้สงสัย เกิดการซักถามศึกษาว่าผู้จาริกแสวงบุญนี้มาทำอะไรกัน พระพุทธศาสนาคืออะไร

จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าจะเป็นการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบลประเทศอินเดีย-เนปาล หรือการเดินทางไหว้พระสวดมนต์ ณ วัดวาอาราม เจดีย์ต่างๆ ในประเทศไทย สามารถอธิบาย

กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธได้ด้วยรูปแบบการเรียนรู้และพัฒนาตามโมเดลนี้เช่นเดียวกัน หากแต่สิ่งที่สำคัญที่จะช่วยให้คนเกิดการพัฒนาพฤติกรรมขึ้นหรือไม่อยู่ที่ความสมบูรณ์ขององค์ประกอบทั้งหมดนี้ หากพุทธสถานใด สามารถจัดสถานที่และบรรยากาศให้น่าเคารพศรัทธา มีผู้ชี้หน้าที่ชักชวนให้ปฏิบัติพุทธพิธีด้วยความพร้อมและเข้าใจในสิ่งที่กระทำ ประกอบอย่างสอดคล้องกับบรรยากาศ ผู้คนและสถานที่อันน่าจดจำระลึกถึง รวมทั้งมีการแนะนำให้รู้เป้าหมายในการพัฒนาตนตามแนวทางพุทธศาสนาให้เข้าใจได้ง่าย ย่อมสร้างความประทับใจและกระตุ้นให้คนเกิดการพิจารณาตาม นำกระแสศรัทธาไปสู่ปัญญาอย่างถูกต้องตรงทางที่ พระพุทธองค์ทรงชี้แนะสั่งสอนไว้ได้ และหากผู้ใดเข้าใจลึกซึ้งถึงความหมายที่ซ่อนอยู่ในการเดินทางจาริกแสวงบุญ เข้าใจกระบวนการพัฒนาและเป้าหมายที่ชัดเจนแล้ว ยังสามารถนำมาปรับใช้เป็นการจาริกภายในใจตนเองได้ด้วยเช่นเดียวกัน

Transforming Education Process : CIPPA Model

ภาพที่ ๑ รูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ

๕. อภิปรายผล

การศึกษากระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ กรณีศึกษาผู้จาริกแสวงบุญ ณ สังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล ปรากฏข้อมูลที่น่าสนใจ อภิปรายผลดังนี้

๕.๑ กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของผู้จาริกแสวงบุญ ณ สังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล

จากผลการวิจัยพบว่า กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของผู้จาริกแสวงบุญ คือการได้ปฏิบัติตามพุทธศาสนพิธี อันประกอบด้วย การสมาทานศีล สวดมนต์ เจริญจิตภาวนา ฟังธรรมเทศนา ถวายอามิสบูชา แม่เมตตา อธิษฐานจิต กราบไหว้พระรัตนตรัย ณ สังฆเวชนียสถานอันเป็นที่ระลึกถึงองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยมีวิทยากรเป็นผู้ให้ความรู้และนำไปปฏิบัติ

ในสภาพการจาริกแสวงบุญจริง ณ สังฆเวชนียสถานแต่ละแห่งจะมีผู้จาริกแสวงบุญเดินทางมาจำนวนมากจากหลากหลายชาติ ทั้งที่มาคนเดียว มาคณะเล็ก จนถึงคณะใหญ่ ๑๐๐-๒๐๐ คนก็มี^{๑๒} การประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนาอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ในระยะเวลาที่ต้องการโดยปราศจากการรบกวนจึงเป็นไปได้ไม่ยากนัก เนื่องจากความจำกัดของสถานที่

และระยะเวลา^{๑๓} เราจะได้ยินเสียงสวดมนต์ หลากหลายสำเนียงทั้งไทย พม่า ลาว ศรีลังกา ธิเบต ฯลฯ ดังอยู่ตลอดเวลา ผู้จาริกแสวงบุญบางท่านมีใจเลื่อมใส สามารถซึมซับบรรยากาศเหล่านั้นด้วยความศรัทธาอันอมลงสู่ใจให้เบิกบานผ่องใสตั้งมั่นเป็นสมาธิได้อย่างรวดเร็ว และหลายท่านเกิดปรากฏการณ์ทางจิตจนเป็นที่อัศจรรย์ใจ หากแต่บางท่านผู้ไม่คุ้นเคยและตั้งใจจะเจริญสมาธิด้วยหวังความนิ่งสงบจะรู้สึกถูกรบกวนจากผู้คน เสียงสวดมนต์ เสียงบรรยายที่ตั้งอยู่ตลอดเวลานี้ได้สภาพเหล่านี้แสดงให้เห็นปัจจัยตั้ง การน้อมลงสู่ใจและรับรู้ได้ด้วยตนเองของแต่ละคน ผู้จาริกแสวงบุญควรเปิดใจรับต่อสิ่งต่างๆ โดยไม่คาดหวังว่าจะต้องเป็นอย่างไรที่ตนคุ้นเคย เช่นนี้จะช่วยให้ผู้จาริกแสวงบุญร่วมดำเนินกิจกรรมต่างๆ ได้อย่างมีความสุขและเกิดพัฒนาการในด้านต่างๆ ได้ดี^{๑๔}

๕.๒ ความพร้อมของผู้จาริกแสวงบุญ

ผลการวิจัยจากกลุ่มทดลองพบว่า ผู้จาริกแสวงบุญกลุ่มที่เน้นการปฏิบัติบูชา มีการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมสูงกว่า ผู้จาริกแสวงบุญกลุ่มที่เน้นการสักการบูชา อย่างมีนัยสำคัญ ซึ่งกลุ่มที่เน้นการปฏิบัติบูชา ผู้จาริก

^{๑๓} สัมภาษณ์ ดร.นิติกานต์ ธรรมहरษา กุล เจ้าของบริษัท ธรรมहरษาทัวร์, กรุงเทพมหานคร, มกราคม ๒๕๕๙

^{๑๔} สัมภาษณ์ผู้จาริกแสวงบุญคณะสุทธิธรรมทัวร์และคณะธรรมहरษาทัวร์ ประเทศอินเดีย, ตุลาคม ๒๕๕๘

^{๑๒} สัมภาษณ์ พระครูปริยัติโพธิวิเทศ เจ้าอาวาสวัดไทยเขตวัน อินเดีย พระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาล, ๒๕ ตุลาคม ๒๕๕๘.

แสวงบุญส่วนใหญ่มีพื้นฐานทางพุทธศาสนาที่ค่อนข้างเข้มแข็ง มีการปฏิบัติธรรมในชีวิตประจำวันอยู่เดิมแล้ว และมีความมุ่งมั่นศรัทธาที่จะจาริกแสวงบุญตามรอยบาทพระศาสดา^{๑๕} ส่วนผู้จาริกแสวงบุญกลุ่มที่เน้นสักการบูชา มีบางท่านที่มีพื้นฐานการปฏิบัติทางพุทธศาสนา แต่ประมาณครึ่งหนึ่งยังเข้าใจพระพุทธรูปอยู่ในระดับศีลธรรม^{๑๖} ต้องการจาริกแสวงบุญด้วยความศรัทธาและเชื่อมั่นว่าเป็นสิ่งที่ได้บุญ นั่นแสดงให้เห็นว่าพื้นฐานความพร้อมทางด้านจิตใจและการปฏิบัติตามหลักศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการพัฒนาพฤติกรรม ส่วนพื้นฐานความพร้อมทางด้านร่างกายและความพร้อมทางกายภาพ อันเกิดจากสถานที่อันไม่สะดวกสบายหรือการเดินทางที่ยาวนานนั้น หากผู้ใดมีความศรัทธาตั้งมั่นเพียงพอย่อมผ่านพ้นอุปสรรคทั้งหลายเหล่านี้ไปได้ด้วยดี เห็นได้จากผู้จาริกแสวงบุญสูงวัยหลายท่านที่ปกติอยู่เมืองไทยไม่สามารถเดินเองได้อย่างสะดวก แต่เมื่อได้ไปร่วมกิจกรรมจาริกแสวงบุญ ต้องมีการขึ้นลงรถ และเดินไปสู่วิวเขานิยมสถาน รวมถึงพุทธสถานต่างๆ ตลอดทุกวัน บางท่านปลาบปลื้มใจและพยายามจนลืมความเจ็บปวด โรคภัยต่างๆ หาย กลับมาเดินได้เป็น

ปกติก็มี ในขณะที่บางท่านยังติดสุข ไม่สามารถรับได้กับสภาพสังคมอินเดีย ทำให้จิตใจไม่ผ่อนคลายพอที่จะเข้าถึงธรรมในระดับสูง แต่การพบเห็นสัมผัสสถานที่ก็ยังช่วยพัฒนาพฤติกรรมของคนกลุ่มนี้ได้บ้าง เพราะส่วนใหญ่เมื่อเห็นสภาพที่ไม่เจริญหูเจริญตาแล้วจะรู้สึกพึงพอใจในตัวเอง และรู้สึกโชคที่ได้เกิดเป็นคนไทยมากขึ้น ความสำนึกกตัญญูต่อมารดาบิดาก็จะตามมา^{๑๗} สอดคล้องกับข้อมูลจากผู้เชี่ยวชาญที่ว่า ผู้จาริกแสวงบุญส่วนใหญ่มาด้วยความศรัทธาและมีใจมาทางนี้อยู่แล้ว จะพูดจะสอนอะไรก็ฟังเข้าใจได้ง่าย แต่ก็มีบางส่วนที่ไม่เข้าใจอะไรเลยและต้องการคำอธิบายพิสูจน์ในทุกสิ่ง พวกนักวิทยาศาสตร์ นักวิชาการทั้งหลาย อย่างนี้ยากที่พฤติกรรมจะเปลี่ยน แต่ก็มีที่เปลี่ยนได้^{๑๘}

๕.๓ ความพร้อมของผู้จัดจาริกแสวงบุญ

กำหนดการในการจาริกแสวงบุญเป็นสิ่งสำคัญที่ช่วยให้การจาริกแสวงบุญราบรื่น เส้นทาง ระยะเวลา การเข้าสังเวชนียสถาน การพัก การทานอาหาร อย่างมีจังหวะที่เหมาะสม ไม่เร่งรัดจนเกินไป จะช่วยรักษาสภาพจิตที่เบิกบานจากการร่วมกิจกรรมและ

^{๑๕} สัมภาษณ์ ดร.สมโภช ศรีวิจิตรวรกุล อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙.

^{๑๖} สัมภาษณ์ ดร.นิติกานต์ ธรรมหรรษา กุล เจ้าของบริษัท ธรรมหรรษาทัวร์, กรุงเทพมหานคร, มกราคม ๒๕๕๙

^{๑๗} สัมภาษณ์ผู้จาริกแสวงบุญคณะสุทธิธรรมทัวร์และคณะธรรมหรรษาทัวร์ ประเทศอินเดีย, ตุลาคม ๒๕๕๙

^{๑๘} การสนทนากลุ่ม ในหัวข้อ “กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ: กรณีศึกษาผู้จาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล”, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร, ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙.

สัมผัสสังเขปสถานของผู้จาริกแสวงบุญไว้ได้ เป็นสิ่งที่ผู้จัดจาริกแสวงบุญต้องศึกษาใน รายละเอียดและเตรียมพร้อมแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้อย่างทันที่่วงที่ ผู้จัด ควรแจ้ง กำหนดการและการเตรียมตัวให้ผู้จาริกแสวงบุญทราบก่อนการเดินทาง และเตรียมพร้อมแก้ปัญหาต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้น เช่น รถเสีย ปิดถนน ผู้จาริกแสวงบุญป่วย เป็นต้น อีกทั้ง ควรศึกษาลักษณะของกลุ่มผู้จาริกแสวงบุญแต่ละคณะ เพื่อกำหนดกิจกรรมและจัดวิทยากรให้เหมาะสม เช่น คณะนักปฏิบัติธรรมมักมีความตั้งใจเจริญจิตภาวนาในทุกขณะ หากนิมนต์ครูบาอาจารย์ที่สามารถสอนได้ทั้ง วิปัสสนาและการบรรยายเกี่ยวกับพุทธสถาน ได้ก็จะเป็นประโยชน์อย่างมาก กลุ่มผู้นิยม อามิสบูชา ก็ควรชี้แจงให้ข้อมูลรายละเอียด เครื่องบูชาต่างๆที่เหมาะสม เช่น ขนาดของผ้า ห่มพระพุทธรูปเมตตา ผ้าห่มพระปางปรินิพพาน สิ่งของที่จำเป็นเหมาะสมในการทำบุญที่อินเดีย เป็นต้น หรือหากเป็นกลุ่มผู้สนใจทั่วไปที่ไม่เคยมีประสบการณ์ปฏิบัติธรรมอาจนิมนต์ ครูบาอาจารย์ที่สามารถบรรยายได้อย่างสนุก น่าสนใจเพื่อสร้างความประทับใจให้ต้องการ เรียนรู้เพิ่มเติม เป็นต้น^{๑๙}

๕.๔ ความพร้อมของวิทยากร

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ พบว่า วิทยากรในการจาริกแสวงบุญส่วนใหญ่

^{๑๙} การสนทนากลุ่ม ในหัวข้อ “กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ: กรณีศึกษาผู้จาริกแสวงบุญ ณ สังเขป นียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดีย-เนปาล”, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร, ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙.

เป็นพระคุณเจ้า ซึ่งมีพระธรรมทูตและพระ นักศึกษาในประเทศอินเดีย เป็นหลัก และมี บ้างที่เป็นฆราวาส ที่มีความรู้ความสามารถ เป็นวิทยากรให้ความรู้เอง บางครั้งก็เป็นครูบา อาจารย์ผู้นำศรัทธามาจากเมืองไทย ปัจจุบัน พระธรรมทูตสายหลักที่มีความเชี่ยวชาญใน การจาริกแสวงบุญมีอยู่ประมาณ ๒๐ รูป ซึ่ง เทียบกับจำนวนผู้จาริกแสวงบุญ ๕๐,๐๐๐ - ๗๐,๐๐๐ คนต่อปีในปัจจุบันนั้นยังไม่เพียงพอ ซึ่งผู้จาริกแสวงบุญมักคาดหวังในตัววิทยากร ว่าจะเป็นอย่างที่เขาอยากให้เป็น ทั้งต้องการ ช่วยให้เราเข้าใจในธรรม นำพิธีกรรม และไขทุกข้อข้องใจทุกอย่างได้ทั้งหมด^{๒๐} วิทยากรจึงต้องมีความรู้ความสามารถรอบ ด้าน ทั้งความแม่นยำในเนื้อหา พุทธประวัติ พุทธกิจ พุทธสถาน พุทธธรรม^{๒๑} ต้องสามารถ เชื่อมโยงเรื่องราวการอธิบายพุทธประวัติกับ พุทธสถานต่างๆ ได้อย่างถูกต้อง มีทักษะใน การพูดและสร้างแรงบันดาลใจให้กับผู้ฟัง ยกระดับจากศรัทธาไปสู่ปัญญาให้ได้ อีกทั้ง ต้องสามารถนำประกอบพุทธพิธี สวดมนต์ให้ พระ เจริญภาวนา ได้อย่างเหมาะสมต่อ สถานทีและสถานการณ์ ไม่นำพาในสิ่งผิดๆ และไม่หลงในลาภสักการะ^{๒๒} นอกจากนี้ หาก

^{๒๐} สัมภาษณ์ พระครูปริยัติโพธิวิเทศ เจ้าอาวาสวัดไทยเขตวัน อินเดีย พระธรรมทูต สายอินเดีย-เนปาล, ๒๕ ตุลาคม ๒๕๕๘.

^{๒๑} สัมภาษณ์ ดร.นิติกานต์ ธรรม หรรษากุล เจ้าของบริษัท ธรรมหรรษาทัวร์, กรุงเทพมหานคร, มกราคม ๒๕๕๙

^{๒๒} สัมภาษณ์ รศ.ดร. สุจิตรา อ่อนค้อม ผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธศาสนาและการจาริกแสวง

วิทยาการมีความรู้รอบตัว รู้จักประเทศอินเดีย-เนปาล เป็นอย่างดี จะสามารถใช้สภาพแวดล้อมที่พบเห็นเป็นบทเรียน ชี้ชวนให้เกิดการเรียนรู้อย่างผ่อนคลาย ซึ่งจะช่วยเสริมสร้างพัฒนาพฤติกรรมได้มาก^{๒๓}

๕.๕ การเรียนรู้จากการสัมผัสสถานที่จริง

ประสบการณ์จากการได้สัมผัสสถานที่จริงส่งผลต่อการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในระดับสูง การที่ผู้จาริกแสวงบุญได้สัมผัสกับสิ่งแวดล้อมสถานและสภาพแวดล้อมอินเดีย เป็นสิ่งกระทบที่กระตุ้นให้ผู้จาริกแสวงบุญน้อมนำกลับมาพิจารณาด้วยตนเองได้อย่างรวดเร็วชัดเจน เพราะเป็นสภาพที่เห็นได้จริงด้วยตาตนเอง และสภาพที่เห็นนี้สะท้อนกฎไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เห็นสภาพความตั้งอยู่ดับไปของสรรพสิ่ง ความเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัยครั้งในพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน หากผู้ใดพิจารณาน้อมเข้ามาใส่ตัวเห็นถึงความไม่เที่ยงแท้ของสิ่งทั้งหลายได้ และตั้งอยู่บนความไม่ประมาท ย่อมเป็นผู้ที่เข้าถึงธรรมคำสั่งสอนพระพุทธองค์ ดังที่ท่านได้ให้ปัจฉิมโอวาทไว้ก่อนปรินิพพาน นี่คือการแตกต่างของสังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล ที่มีความหมายซ่อนอยู่บนซาก

ปรักหักพังของพุทธสถานที่ปรากฏอยู่ในประเทศอินเดีย-เนปาล^{๒๔}

๕.๖ ตัวชี้วัดการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม

พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้มีกายอบรมดีแล้ว มีศีลอบรมดีแล้ว มีจิตอบรมดีแล้ว มีปัญญาอบรมดีแล้ว ทรงเป็นภาวิตตัต^{๒๕} พุทธพจน์นี้แสดงถึงเป้าหมายของการอบรมพัฒนาพฤติกรรมของชาวพุทธได้เป็น อย่างดี การพัฒนาตนตามหลักพระพุทธศาสนามีอยู่หลายแนวทาง อยู่ที่ใครจะเริ่มเดินมาจากทางไหน ซึ่งทุกทางสามารถไปสู่เป้าหมายสูงสุดคือ นิโรธหรือนิพพานได้ทั้งนั้น คฤหัสถ์ผู้ครองเรือน อาจมีบุญกิริยาวัตถุเป็นเครื่องนำพา คือ เริ่มต้นจากการรู้จักให้ทาน รักษาศีลก่อน จึงเจริญภาวนา ส่วนภิกษุบรรพชิตผู้มุ่งมั่นทางธรรม อาจยึดการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เริ่มจากศีล สมาธิ และปัญญา และแม้แต่การเจริญสมาธิยังมีกรรมฐานถึง ๔๐ รูปแบบ แต่ไม่ว่าจะเดินด้วยเส้นทางไหน หากมีตัวชี้วัดที่ดี จะช่วยในการตรวจสอบตนเองให้ไม่หลงทางได้ ซึ่งตัวชี้วัดพฤติกรรมเชิงจริยธรรมตามหลักภาวิตตัต หรือ ภาวนา ๔ สามารถสรุปได้ว่า หมายรวมถึง ความประพฤติของบุคคลที่ได้รับ การ อบรม ตน เอง ตาม หลักพระพุทธศาสนาดีแล้ว แบ่งออกเป็นพฤติกรรมภายนอก เป็นการแสดงออกทาง

บุญ ขณะเดินทางไปพุทธคยา ประเทศอินเดีย, ๙ ตุลาคม ๒๕๕๘.

^{๒๓} สัมภาษณ์ผู้จาริกแสวงบุญคณะสุทธิธรรมทัวร์และคณะธรรมบรรพชาทัวร์ ประเทศอินเดีย, ตุลาคม ๒๕๕๘

^{๒๔} สัมภาษณ์ ดร.สมโภช ศรีวิจิตรวรกุล อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙.

^{๒๕} พ.จ. (ไทย). ๓๐/๑๘/๑๑๕

กาย วาจา ด้วยความสำรวมระวัง เป็นอยู่อย่างมีสติ กินอยู่แบบพอเพียง (กายภาวนา) งดเว้นจากการทำบาปทั้งปวงประพฤติตนเป็นประโยชน์ต่อสังคม (ศีลภาวนา) และพฤติกรรมภายใน คือ จิตที่มีสมาธิ ผ่องใส (จิตภาวนา) ประกอบด้วยปัญญาสำหรับคิดใคร่ครวญตามหลักความจริงและน้อมไปทางกุศล (ปัญญาภาวนา)

๕.๗ รูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ

รูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชน ตามโมเดล ชิปปา (CIPPA Model) เป็นรูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมที่เน้นผู้เรียนรู้เป็นจุดศูนย์กลาง เป็นรูปแบบการเรียนการสอนสมัยใหม่ที่ยอมรับกันอย่างแพร่หลาย จึงเหมาะสมที่จะนำมาใช้อธิบายการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ เพื่อให้ นักวิชาการ นักการศึกษาอบรมได้เข้าใจ และสามารถนำไปประยุกต์ต่อยอดใช้ให้เกิดประโยชน์ในวงกว้าง ซึ่งหากมองในมุมมองพระพุทธศาสนาแล้ว หลักธรรมคำสอนที่ปรากฏอยู่เป็นสิ่งที่สมบูรณ์สูงสุดแล้วในตัว สามารถนำไปใช้อธิบายทุกสิ่งได้ในทุกแง่มุม และละเอียดลึกซึ้งยิ่งกว่าทฤษฎีสมัยใหม่อื่นใด ยกตัวอย่างที่เห็นได้ชัดจากองค์ประกอบในรูปแบบนี้ เช่น หลักไตรสิกขา อธิบาย ๓ ด้าน คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งหากพิจารณาผิวเผินแล้ว อาจเห็นได้ว่าเหมือนกับทฤษฎีของบลูมที่แบ่งการเรียนรู้ออกเป็น ๓ ด้านเช่นเดียวกัน คือ ด้านปัญญา (Cognitive) ด้านอารมณ์จิตใจ (Affective) และด้านทักษะทางกาย (Psychomotor) แต่หากพิจารณาโดยละเอียดแล้วจะพบว่าหลักไตรสิกขาอธิบาย

สภาวะที่ลึกซึ้งกว่ามากนัก หรือหลักภาวนา ๔ กับ สุขภาวะองค์รวมซึ่งจะเห็นได้ว่า สุขภาวะเป็นค่าที่เกิดขึ้นใหม่ พัฒนาจากสุขภาพกาย ด้านเดียว มาเป็น ๓ ด้าน กาย จิต สังคม และพัฒนามาเป็น ๔ ด้าน กาย สังคม จิต ปัญญา ในที่สุด ในขณะที่พระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก มีการกล่าวถึงไว้นานมาแล้ว ชาวพุทธทั้งหลายจึงไม่ควรเป็นผู้ไกล่เกลือกินต่าง ศึกษาค้นคว้าหาแต่ทฤษฎีใหม่ ทั้งๆ ที่สิ่งเหล่านั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสสอนเอาไว้แล้ว สัจธรรมทั้งหลายเป็นความจริงที่ไม่เสื่อมไปตามกาล สมควรน้อมเข้ามาใส่ตน

๖. ข้อเสนอแนะ

๖.๑ ข้อเสนอแนะในทางปฏิบัติ

๑. ผู้สนใจสามารถนำผลการศึกษาไปใช้ประโยชน์ในการพัฒนาบริบทของการจาริกแสวงบุญ ทั้งในส่วนของ พระวิทยากร ผู้จัดทัวร์ และกิจกรรมการจาริกแสวงบุญ เพื่อให้เกิดการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของผู้จาริกแสวงบุญในเชิงรูปธรรม

๒. ผู้สนใจสามารถนำรูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธตามผลการศึกษาไปประยุกต์ใช้งานในวงกว้างได้

๖.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑. ผู้วิจัยสามารถนำเทคนิคการวิเคราะห์สมการโครงสร้างมาพิสูจน์เชิงประจักษ์ต่อรูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธ

๒. ผู้วิจัยสามารถศึกษาวิจัยถึงความมั่นคงยั่งยืนในการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของผู้ที่ได้รับการพัฒนาตามรูปแบบ

การพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธนี้

๓. ผู้วิจัยสามารถศึกษาสภาพความพร้อมของผู้บริหารและวิทยากร รวมถึงการสนับสนุนจากภาคส่วนต่างๆ เพื่อเสริมสร้างการจาริกแสวงบุญที่ถูกต้องตามหลักปฏิบัติของพระพุทธศาสนาอันจะนำไปสู่การพัฒนา

พฤติกรรมเชิงจริยธรรมของชาวพุทธได้อย่างเป็นรูปธรรม

๔. ผู้วิจัยสามารถศึกษาแนวทางการพัฒนาสภาพแวดล้อมของศาสนสถานต่างๆ ที่ส่งเสริมการเรียนรู้ตามหลักปฏิบัติที่ถูกต้องเพื่อนำไปสู่การพัฒนาพฤติกรรมเชิงจริยธรรม

บรรณานุกรม

ก. เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ

ทิศนา แคมมณี. ศาสตร์การสอน องค์ความรู้เพื่อการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). พุทธธรรม ฉบับเดิม. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. นนทบุรี : โรงพิมพ์เพิ่มทรัพย์การพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____ .พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

(๒) สื่ออิเล็กทรอนิกส์

สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ. “พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๕๐”. ในฐานข้อมูลสื่ออิเล็กทรอนิกส์

http://www.nationalhealth.or.th/sites/default/files/upload_files/hpp_act_ebook58_08_07_453.pdf

Bloom, B.S. Engelhart, M., Furst, E., Hill, W., & Krathwohl. D. **Taxonomy of Educational Objective: The classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain.**New York: Long Man Green, 1956.

Dewey, J. **Experience and education.** New York: Macmillan Publishing Company, 1963.

